

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ & ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Δημόσιας Διοίκησης
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΩΣ Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ■ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ■ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

Τμητικός Τόμος
για τον Ομότιμο Καθηγητή
Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου
Ροσέτο Φακιολά

Επιμέλεια: Αντώνης Κόντης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Πανεπιστημιακές
Εκδόσεις Θεσσαλίας

Σειρά Ειδικών Μελετών της Μετανάστευσης & Διασποράς **No 6**

*Απαγορεύεται η μερική ή ολική
αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς
και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε μέσο
χωρίς σχετική άδεια του εκδότη*

ISBN: 978-960-02-2659-1

Copyright 2011 © Εκδόσεις Παπαζήση &
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

Κεντρική διάθεση: Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ
Νικηταρά 2, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 210-38.22.496, 210-38.38.020 Fax: 210-38.09.150
site: www.papazisi.gr
e-mail: papazisi@otenet.gr

Φωτοστοιχειοθεσία - Φιλμ - Μοντάζ:
PRESS LINE
Μάγερ 11, 104 38 Αθήνα
τηλ.: 210-5225.479 - fax: 210-5243.345

**Ποιοτικά Χαρακτηριστικά της Προσαρμογής
Ενηλίκων Μεταναστών:
Ο Ρόλος των Διεργασιών Επιπολιτισμού**

Βασίλης Παυλόπουλος

Επίκ. Καθηγητής Διαπολιτισμικής Ψυχολογίας
E-mail: vpravlor@psych.uoa.gr

Ηλίας Μπεζεβέγκης

Καθηγητής Εξελικτικής Ψυχολογίας
E-mail: ebesev@psych.uoa.gr

Τομέας Ψυχολογίας, Τμήμα Φ.Π.Ψ.,
Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Αν και φαινόμενο παλιό όσο η ιστορία της ανθρωπότητας, η μετανάστευση αποτελεί μία από τις πιο σημαντικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονες κοινωνίες. Σύμφωνα με στοιχεία του ΟΗΕ, οι μετανάστες αποτελούν ένα «λανθάνον» έθνος με πληθυσμό άνω των 200 εκατομμυρίων, συμπεριλαμβανομένων των προσφύγων (UN Population Office, 2006). Η Ελλάδα, η οποία επί σειρά δεκαετιών αποτελούσε χώρα αποστολής μεταναστών, έχει μετατραπεί κατά τα τελευταία χρόνια με ραγδαίους ρυθμούς σε χώρα υποδοχής μεταναστών, εξαιτίας της ιδιαίτερης γεωγραφικής της θέσης (μεταξύ τριών ηπείρων) και των ελκυστικών κοινωνικοπολιτικών συνθηκών (πολιτική σταθερότητα, αναπτυσσόμενη οικονομία, χώρα-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης). Είναι χαρακτηριστικό ότι ο αριθμός των μεταναστών πενταπλασιάστηκε μεταξύ δύο επίσημων

απογραφών (1991-2001. ΕΣΥΕ, 2001) και υπολογίζεται ότι αποτελούν σχεδόν το 9% του γενικού πληθυσμού (ΙΟΜ, 2007). Σε αυτούς πρέπει να προστεθούν περίπου 160.000 παλιννοστούντες, κυρίως από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (βλ. Έμκε-Πουλοπούλου Ή., 2007) και, σε μικρότερα ποσοστά, από τη Βόρεια Ήπειρο ή δυτικές χώρες. Οι κοινωνικές έρευνες συχνά αποτυπώνουν τη γενική αντίληψη ότι η ελληνική κοινωνία ήταν ανέτοιμη να ενσωματώσει τόσο μεγάλο αριθμό μεταναστών σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα (Νικολάου Γ., 2000).

Μια σημαντική συμβολή της Ψυχολογίας στην κατανόηση των μεταναστευτικών φαινομένων συνίσταται στη μελέτη του επιπολιτισμού ή της επιπολιτισμοποίησης (acculturation), δηλαδή της επαφής μεταξύ ατόμων ή ομάδων που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα (βλ. Sam D.L. και Berry J.W., 2006). Ως οικολογική μετάβαση, η μετανάστευση πυροδοτεί διεργασίες που άλλοτε συνεπάγονται ψυχική φθορά και άλλοτε οδηγούν σε ψυχολογική ανάπτυξη (Γεώργας Δ. και Παπαστυλιανού Α., 1993). Η προσαρμογή των μεταναστών, ακόμα κι όταν αφορά τομείς όπως ο οικονομικός ή ο εργασιακός, δεν συντελείται ανεξάρτητα από τις παραπάνω διεργασίες, οι οποίες βρίσκονται στο επίκεντρο ψυχολογικών κλάδων όπως η Κοινωνική και η Διαπολιτισμική Ψυχολογία.

Κατά τις διαδοχικές φάσεις του επιπολιτισμού, οι μετανάστες καλούνται να διαχειριστούν το άγχος και τα έντονα συναισθήματα (έκπληξη, αμηχανία, αποπροσανατολισμό, σύγχυση, κ.ά.) που προκύπτουν από το γεγονός ότι πρέπει να λειτουργήσουν σε εντελώς διαφορετικό κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον από αυτό στο οποίο κοινωνικοποιήθηκαν. Η διαδικασία αυτή περιγράφεται στη βιβλιογραφία ως «πολιτισμικός κλωνισμός» (Oberg K., 1960). Οι C. Ward κ. συν. (2001) αναλύουν τρεις θεωρητι-

κές προσεγγίσεις του πολιτισμικού κλωνισμού, οι οποίες διαφοροποιούνται με βάση την εστίασή τους στη συναισθηματική, συμπεριφορική και γνωστική διάσταση, αντίστοιχα.

α) Τα μοντέλα του *επιπολιτισμικού στρες* επικεντρώνονται στις συναισθηματικές όψεις του επιπολιτισμού και υπογραμμίζουν τις επιπτώσεις που επιφέρουν οι ευρείας κλίμακας αλλαγές και τα κρίσιμα γεγονότα ζωής για το άτομο, ιδιαίτερα κατά την πρώτη, μεταβατική φάση της μετανάστευσης. Το επιπολιτισμικό στρες αναφέρεται στις ατομικές αντιδράσεις σε γεγονότα ζωής που απορρέουν από την εμπειρία της διαπολιτισμικής επαφής (Berry J.W., 1997, 2006), καθώς και στις στρατηγικές που επιστρατεύουν οι μετανάστες για τη διαχείριση και αντιμετώπισή τους. Το θεωρητικό υπόβαθρο αυτής της προσέγγισης προέρχεται ουσιαστικά από τα μοντέλα στρατηγικών αντιμετώπισης του άγχους (Lazarus R.S. και Folkman S., 1984), τα οποία μελετούν μια σειρά ενδιάμεσων μεταβλητών που δρουν ως προστατευτικοί (ή επιβαρυντικοί) παράγοντες για την προσαρμογή των μεταναστών. Ως τέτοιοι αναφέρονται ενδεικτικά το φύλο, η ακαδημαϊκή εκπαίδευση, τα κίνητρα της μετανάστευσης, ο βαθμός (αν)αντιστοιχίας μεταξύ προσδοκιών-εμπειρίας, η πολιτισμική απόσταση (δηλ. το άθροισμα των προσλαμβανόμενων διαφορών μεταξύ δύο πολιτισμών), η διάρκεια παραμονής στη χώρα υποδοχής και οι προσλαμβανόμενες διακρίσεις. Η προσαρμογή συνιστά την εξαρτημένη μεταβλητή στα μοντέλα για το επιπολιτισμικό στρες. Η έννοια αυτή είναι πολυδιάστατη, με συνηθέστερη τη διάκριση μεταξύ κοινωνικοπολιτισμικής και ψυχολογικής προσαρμογής (Ward C., 1996), η οποία αναφέρεται στο διαπροσωπικό και τον ενδοπροσωπικό τομέα της ψυχικής λειτουργίας, αντίστοιχα.

β) Μια άλλη προσέγγιση για τη μελέτη του πολιτισμικού

κλονισμού είναι η *πολιτισμική μάθηση*. Πρόκειται για τη διαδικασία μέσω της οποίας οι μετανάστες αποκτούν πολιτισμικά σχετιζόμενες κοινωνικές γνώσεις και δεξιότητες, ώστε να προσαρμοστούν στην κοινωνία της χώρας υποδοχής (Masgoret A.M. και Ward C., 2006). Βασισμένη στις θεωρίες της επικοινωνίας, η προσέγγιση αυτή δίνει έμφαση στα συμπεριφορικά στοιχεία του επιπολιτισμού, θεωρώντας ότι οι προβληματικές κοινωνικές αλληλεπιδράσεις οδηγούν σε παρεξηγήσεις, στερεοτυπικές αντιλήψεις και διομαδικές συγκρούσεις. Η πολιτισμική απόσταση καθιστά τα παραπάνω φαινόμενα περισσότερο εμφανή και έντονα (Ward C. και Kennedy A., 1999). Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, οι δυσκολίες προσαρμογής των μεταναστών αποδίδονται σε περιστατικά αποτυχημένης διαπολιτισμικής επικοινωνίας λόγω πτωχού συμπεριφορικού ρεπερτορίου και οικολογικά ακατάλληλης εφαρμογής των κοινωνικών συμβόλων. Αντισταθμιστικά, προτείνεται η «πολιτισμική ενδυνάμωση» (Bemak F. κ. συν., 1996) των μεταναστών, ώστε να αποκτήσουν καλύτερο έλεγχο του περιβάλλοντος μέσω της ανάπτυξης πολιτισμικά έγκυρων επικοινωνιακών δεξιοτήτων. Σε μια ανασκόπηση άνω των 20 εμπειρικών ερευνών, οι C. Ward και A. Kennedy (1999) διαπίστωσαν ότι η κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή προάγεται με την κατοχή πολιτισμικά συγκεκριμένης γνώσης, τη γλωσσική επάρκεια, τη συχνή επαφή με μέλη της χώρας υποδοχής, τη διάρκεια παραμονής στη χώρα υποδοχής και την πολιτισμική εγγύτητα μεταξύ των χωρών καταγωγής και εγκατάστασης.

γ) Η τρίτη προσέγγιση για τη μελέτη του πολιτισμικού κλονισμού προέρχεται από τις θεωρίες της Κοινωνικής Ψυχολογίας για την *κοινωνική ταυτότητα* (Tajfel H., 1982) και την *αυτο-κατηγοριοποίηση* (Turner J.C., 1985). Μια ειδική πτυχή της κοινωνικής ταυτότητας είναι η εθνική ταυτότητα,

η οποία παραπέμπει στην επίγνωση του ατόμου ότι ανήκει σε μία συγκεκριμένη εθνοπολιτισμική ομάδα, καθώς και στην αξία που αποδίδει το άτομο σε αυτή την ένταξη. Η Jean Rhinney (1990) διακρίνει την εθνική ταυτότητα ως κατάσταση (δηλ. την αίσθηση του ανήκειν και τις στάσεις προς την εσω-ομάδα) και ως διεργασία (δηλ. τις σταδιακές αλλαγές της εθνικής ταυτότητας κατά τις διαδοχικές φάσεις της επιπολιτισμικής διαδικασίας). Προτείνει τρία στάδια διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας: ανεξερεύνητη, εξερεύνηση, επίτευξη. Σε δείγμα μεταναστών και παλινοστούτων εφήβων στην Ελλάδα, οι Φ. Μόττη-Στεφανίδη κ. συν. (2006) βρήκαν ότι η επίτευξη εθνικής ταυτότητας λειτουργεί προστατευτικά για την ψυχολογική επάρκεια και την προσαρμογή.

Σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας, η διομαδική συμπεριφορά προσδιορίζεται από τις διαδικασίες της κοινωνικής κατηγοριοποίησης και της κοινωνικής σύγκρισης. Όταν το αποτέλεσμα της σύγκρισης είναι απειλητικό για το Εγώ, το άτομο ενδέχεται να κινητοποιήσει στρατηγικές για να προστατεύσει την απειλούμενη υποβάθμιση της ταυτότητάς του (Tajfel H. και Turner J.C., 1979). Οι στρατηγικές αυτές μπορεί να είναι ατομικές ή συλλογικές και διαφοροποιούνται ανάλογα με το αν τα όρια μεταξύ των ομάδων γίνονται αντιληπτά ως διαπερατά ή όχι. Στα ισχυρά σημεία της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας αναγνωρίζεται το γεγονός ότι παρέχει το πλαίσιο για την επεξεργασία τεχνικών που αποσκοπούν στη μείωση των προκαταλήψεων και τη βελτίωση των διομαδικών σχέσεων (π.χ. Hantzi A., 1995).

Η παρούσα έρευνα

Το κεφάλαιο αυτό βασίζεται σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε από τον Τομέα Ψυχολογίας και το Κέντρο

Διαπολιτισμικής Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, με την αρωγή του Ινστιτούτου Μεταναστευτικής Πολιτικής, για λογαριασμό της Παγκόσμιας Τράπεζας. Σκοπός του ερευνητικού σχεδίου ήταν η μελέτη των διεργασιών επιπολιτισμού και προσαρμογής των ενηλίκων μεταναστών στην Ελλάδα. Τα τρία ερευνητικά ερωτήματα που διαμορφώθηκαν, ήταν συμβατά με προηγούμενες έρευνες (βλ. Berry J.W. κ. συν., 2006): (α) Ποιες είναι οι στρατηγικές επιπολιτισμού που υιοθετούν οι μετανάστες ως απόκριση στις προκλήσεις της διαπολιτισμικής επαφής; (β) Ποιο είναι το επίπεδο της κοινωνικοπολιτισμικής και της ψυχολογικής τους προσαρμογής; (γ) Ποια σχέση εντοπίζεται ανάμεσα στις στρατηγικές επιπολιτισμού και την προσαρμογή; Τα πορίσματα της έρευνας έχουν παρουσιαστεί αναλυτικά σε ελληνικές (Μπεζεβέγκης Η., 2008. Μπεζεβέγκης Η. και Παυλόπουλος Β., 2008γ) και διεθνείς δημοσιεύσεις (Besevegis E. και Pavlopoulos V., 2008). Η σύνοψη των συμπερασμάτων αυτών έχει ως εξής:

(α) Οι τρεις από τις τέσσερις στρατηγικές επιπολιτισμού που εντοπίστηκαν, προσομοιάζουν στο διδιάστατο μοντέλο του John Berry (1997, 2006): η *εναρμόνιση* χαρακτηρίζεται από υψηλό προσανατολισμό τόσο προς την ομάδα των συμπατριωτών όσο και προς την ελληνική κοινωνία, ο *διαχωρισμός* προκρίνει τις σχέσεις με τους συμπατριώτες και υποβαθμίζει τις σχέσεις με τους Έλληνες, ενώ η *αφομοίωση* δίνει έμφαση στην κοινωνία υποδοχής μάλλον παρά στη διατήρηση της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας. Η τέταρτη στρατηγική, ωστόσο, δεν αντιστοιχεί στην *περιθωριοποίηση* κατά Berry, αφού τείνει να υποβαθμίζει τη σημασία της ένταξης σε κάποια εθνοπολιτισμική ομάδα επιδεικνύοντας παράλληλα ικανοποιητική επάρκεια στη μητρική και στην ελληνική γλώσσα, γι' αυτό ονομάστηκε *ατομικισμός/διάχυση*

σε συμφωνία με εναλλακτικές θεωρήσεις (βλ. Bourhis R. Y. κ. συν., 1997).

(β) Η ποιότητα της προσαρμογής των μεταναστών κυμάνθηκε, γενικά, σε ικανοποιητικά επίπεδα, ενώ διαφοροποιήθηκε σε συνάρτηση με τη χώρα προέλευσης, τη διάρκεια παραμονής, το επίπεδο εκπαίδευσης και την οικογενειακή κατάσταση. Η πολιτισμική εγγύτητα της χώρας καταγωγής, η μακροχρόνια (άνω των 10 ετών) διάρκεια παραμονής, το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης και η έγγαμη οικογενειακή κατάσταση συνδέθηκαν με θετικότερη έκβαση.

(γ) Εντοπίστηκε συστηματική συσχέτιση των στρατηγικών επιπολιτισμού με την ποιότητα της προσαρμογής των μεταναστών. Ο διαχωρισμός εμφάνισε την πιο αρνητική εικόνα, ενώ η εναρμόνιση και η αφομοίωση είχαν παρόμοια θετικά προφίλ. Επιπλέον, διαπιστώθηκε ότι η διάρκεια παραμονής στην Ελλάδα συνδέεται με την προσαρμογή των μεταναστών αλλά μόνον εμμέσως, διά της μεσολάβησης των στρατηγικών επιπολιτισμού.

Τα παραπάνω συμπεράσματα βασίστηκαν σε ποσοτικές μετρήσεις της προσαρμογής, έτσι όπως προέκυψαν από τον αθροιστικό υπολογισμό σχετικών δεικτών. Τα ερευνητικά δεδομένα, όμως, παρείχαν επιπλέον τη δυνατότητα επεξεργασίας ποιοτικών μετρήσεων της προσαρμογής, με βάση τον ελεύθερο λόγο των μεταναστών σε ανοιχτές ερωτήσεις αναφορικά με τις αρνητικές και τις θετικές όψεις της ζωής στην Ελλάδα. Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι να διερευνήσει τις ποιοτικές αυτές διαστάσεις της προσαρμογής των μεταναστών σε συνάρτηση με τις στρατηγικές επιπολιτισμού. Αναμένεται ότι οι σχετικές αναλύσεις θα επιβεβαιώσουν τα αποτελέσματα προηγούμενων ποσοτικών μετρήσεων και επιπλέον θα εντοπίσουν αποχρώσεις ενδείξεις του εννοιολογικού προσδιορισμού της προ-

σαρμογής των μεταναστών, όπως προκύπτει αυθόρμητα στο λόγο τους και χωρίς τους γνωστούς περιορισμούς των ερωτήσεων κλειστού τύπου.

Μέθοδος

Δείγμα

Στην έρευνα συμμετείχαν συνολικά 601 ενήλικοι αλλοδαποί μετανάστες που εντοπίστηκαν μέσω εθνικών συλλόγων, μη κυβερνητικών οργανώσεων, σε νομαρχιακές υπηρεσίες ή σε χώρους εργασίας, σε 70 δήμους/κοινότητες από 7 γεωγραφικά διαμερίσματα της Ελλάδας. Από αυτούς, οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν το 43%. Σε ποσοστό 46% προέρχονται από την Αλβανία, 15% από άλλες βαλκανικές χώρες, 18% από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης ή της ανατολικής Ευρώπης, 8% από μουσουλμανικές χώρες, 8% από χώρες της υποσαχάριας Αφρικής, 3% από χώρες της Ασίας, 1% από τη Λατινική Αμερική και <1% από Δυτικές χώρες. Ο μέσος όρος της ηλικίας τους είναι 35 έτη και η μέση διάρκεια παραμονής στην Ελλάδα είναι περίπου 8 έτη. Αν και το δείγμα αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο, η άνιση κατανομή των δημογραφικών χαρακτηριστικών μεταξύ των εθνικών ομάδων (π.χ. οι μετανάστες από την Αφρική είναι νεότερης ηλικίας και στη πλειοψηφία τους άνδρες, ενώ οι γυναίκες υπερεκπροσωπούνται μεταξύ των μεταναστών από βαλκανικές χώρες), τείνει να προσεγγίζει ικανοποιητικά τη διασπορά των αντίστοιχων στοιχείων στον γενικό πληθυσμό (βλ. ΕΣΥΕ, 2001).

Μέσα και διαδικασία συλλογής των δεδομένων

Η συλλογή των ερευνητικών δεδομένων βασίστηκε σε ερωτηματολόγιο, το οποίο είτε χορηγήθηκε ατομικά στους μετανάστες σε μία από τις διαθέσιμες γλώσσες (ελληνικά, αγγλικά, αλβανικά, ρώσικα), είτε συμπληρώθηκε από βοή-

θούς ερευνητές κατά τη διάρκεια προφορικής συνέντευξης. Οι πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν, καλύπτουν ευρύ φάσμα μεταβλητών πριν από τη μετακίνηση στην Ελλάδα και κατά την παραμονή των συμμετεχόντων στη χώρα μας, όπως τα κίνητρα της μετανάστευσης και ο τρόπος λήψης της σχετικής απόφασης, η εργασιακή κατάσταση και εμπειρία πριν και μετά τη μετανάστευση, διάφορες οικονομικές και ψυχοκοινωνικές όψεις της προσαρμογής. Οι διεργασίες επιπολιτισμού μετρήθηκαν με τέσσερις ερωτήσεις που αφορούσαν τη συχνότητα σχέσεων με τους συμπατριώτες και με τους Έλληνες, καθώς και τη συχνότητα χρήσης της μητρικής και της ελληνικής γλώσσας. Η βαθμολογία των ερωτήσεων αυτών έγινε με 5/θμια κλίμακα τύπου Likert, από 1 = «σχεδόν καθόλου» μέχρι 5 = «σχεδόν πάντα». Η ποιοτική μέτρηση της προσαρμογής, στην οποία επικεντρώνεται το παρόν κεφάλαιο, βασίστηκε σε δύο ανοιχτές ερωτήσεις όπου οι συμμετέχοντες είχαν τη δυνατότητα να απαντήσουν σε ελεύθερο, ρέοντα λόγο. Οι ερωτήσεις αυτές έχουν ως εξής: «τι σε δυσκολεύει περισσότερο στη ζωή σου εδώ, στην Ελλάδα;» και «τι σε βοηθάει, τι διευκολύνει την προσαρμογή σου στην Ελλάδα;». Οι απαντήσεις καταγράφηκαν από τους ίδιους τους συμμετέχοντες ή ηχογραφήθηκαν και απομαγνητοφωνήθηκαν από τους βοηθούς ερευνητές.

Αποτελέσματα

Ποιοτικοί δείκτες της προσαρμογής των μεταναστών. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω (βλ. Μέθοδος), η ποιοτική μέτρηση της προσαρμογής των μεταναστών βασίστηκε σε δύο ανοιχτές ερωτήσεις, οι οποίες αφορούσαν τους επιβαρυντικούς και τους επιβοηθητικούς παράγοντες της ζωής στην Ελλάδα, αντίστοιχα. Η τεχνική αυτή αποσκοπούσε στο να λειτουργήσει συμπληρωματικά προς τους ποσοτι-

κούς δείκτες της προσαρμογής, οι οποίοι έχουν παρουσιαστεί αλλού (βλ. Μπεζεβέγκης Η. και Παυλόπουλος Β., 2008β,γ), εμπλουτίζοντας το υπό μελέτη υλικό και επιπλέον παρέχοντας το πλεονέκτημα του αυθορμητισμού. Με τον τρόπο αυτόν αναμένεται να καταγραφεί μια λιγότερο κατευθυνόμενη και, άρα, πιο αυθεντική έκφραση του υποκειμενικού βιώματος των συμμετεχόντων. Η ανάλυση περιεχομένου των απαντήσεων που ακολούθησε, εστιάστηκε στην κατηγοριοποίηση των ελεύθερων αναφορών με τα συνήθη συνιστώμενα βασικά κριτήρια της εξαντλητικότητας, της αποκλειστικότητας και της ομοιογένειας (Σακαλάκη Μ., 2001). Για τη διασφάλιση της αξιοπιστίας της διαδικασίας, η κατηγορική ανάλυση πραγματοποιήθηκε ξεχωριστά από δύο κριτές, οι οποίοι στη συνέχεια κλήθηκαν να συμφωνήσουν πάνω στον αριθμό και το εννοιολογικό περιεχόμενο των κατηγοριών. Η ταξινόμηση των απαντήσεων με βάση το πρωτόκολλο κωδικοποίησης έγινε από δύο ανεξάρτητους βοηθούς ερευνητές, ο συντελεστής συμφωνίας των οποίων έφτασε το 0,92 επί ποσοστού 25% του υπό μελέτη υλικού.

Στον Πίν. 1 παρουσιάζονται οι κατηγορίες των απαντήσεων στους ποιοτικούς δείκτες προσαρμογής των μεταναστών, καθώς και τα ποσοστά που συγκέντρωσαν. Επισημαίνεται ότι τα ελλιπή στοιχεία, τα οποία αφορούν το 15,5% και 13,1% για τις θετικές και τις αρνητικές όψεις της προσαρμογής, αντίστοιχα, κρίνονται ικανοποιητικά αν λάβει κανείς υπόψη το χαρακτήρα και τις ιδιαιτερότητες της μέτρησης.

Όσον αφορά τους *επιβαρυντικούς παράγοντες της προσαρμογής*, συχνότερη αναφορά γίνεται στην ανεπαρκή γνώση της ελληνικής γλώσσας (18,5%) και, στη συνέχεια, στις διομαδικές σχέσεις (13,1%). Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει την αρνητική αντιμετώπιση από τους Έλληνες, πε-

Πίνακας 1: Επιβαρυντικοί και επιβοηθητικοί της προσαρμογής παράγοντες σύμφωνα με τις ελεύθερες αναφορές των μεταναστών (επεξεργασία κατηγοριών όπως προέκυψαν από την ανάλυση περιεχομένου)

	%
<i>Επιβαρυντικοί της προσαρμογής παράγοντες</i>	
Ανεπαρκής γνώση της ελληνικής γλώσσας	18,5
Διομαδικές σχέσεις	13,1
Νομικά ζητήματα	10,6
Δυσκολίες στον εργασιακό χώρο, ανεργία	10,1
Γραφειοκρατία	9,8
Υψηλό κόστος ζωής	8,0
Νοσταλγία για την πατρίδα	5,2
Τίποτα	9,2
<i>Επιβοηθητικοί της προσαρμογής παράγοντες</i>	
Σχέσεις με τους συμπατριώτες	31,1
Εργασία	16,1
Σχέσεις με τους Έλληνες	13,6
Οικολογικοί-περιβαλλοντικοί παράγοντες	8,0
Γνωρίσματα της προσωπικότητας	7,5
Γνώση της ελληνικής γλώσσας	6,2
Τίποτα	4,3

Σημείωση. Συνολικό δείγμα: N=601. Ελλιπή στοιχεία στο ερώτημα για τους επιβαρυντικούς παράγοντες: 93 (15,5%), και στο ερώτημα για τους επιβοηθητικούς παράγοντες: 79 (13,1%).

ριστατικά εκμετάλλευσης και προσλαμβανόμενης διάκρισης ή ρατσισμού. Ακολουθούν τα νομικά ζητήματα (10,6%), τα οποία αφορούν στην έκδοση εγγράφων για παραμονή και εργασία στην Ελλάδα, καθώς και στη συναλλαγή με τις αστυνομικές αρχές. Σε παρόμοια συχνότητα (10,1%) αναφέρονται δυσκολίες στον εργασιακό χώρο,

όπως η ανεργία ή η δυσκολία εύρεσης εργασίας, καθώς και η γραφειοκρατία (9,8%). Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι το πρόβλημα αυτό αναφέρεται συνήθως μονολεκτικά, χωρίς περαιτέρω επεξηγήσεις. Το υψηλό κόστος ζωής απασχολεί το 8% των συμμετεχόντων. Λιγότεροι (5,2%) είναι αυτοί που αναφέρουν ότι νοσταλγούν ή τους λείπει η πατρίδα τους. Τέλος, 9,2% απάντησαν ότι δεν αντιμετωπίζουν κάποια ιδιαίτερη δυσκολία.

Από τους *επιβοηθητικούς τους προσαρμογής παράγοντες*, την πρώτη θέση καταλαμβάνει σαφώς η υποστήριξη που προέρχεται από το δίκτυο σχέσεων με τους συμπατριώτες, δηλαδή τους συγγενείς και τους ομοεθνείς φίλους (31,1%). Η εύρεση εργασίας και η ικανοποίηση από την εργασία αξιολογείται θετικά από το 16,1%, ενώ ακολουθούν οι καλές σχέσεις με τους Έλληνες (13,6%). Μια σειρά από διαφορετικούς οικολογικούς-περιβαλλοντικούς παράγοντες, οι οποίοι περιλαμβάνουν το κλίμα, τον τρόπο ζωής ή τη γενική αξιολόγηση της χώρας (π.χ. «είναι ωραία εδώ», «μου αρέσει η Ελλάδα»), επικαλείται το 8% των μεταναστών. Λίγο λιγότεροι (7,5%) αντλούν ενίσχυση από θετικά γνωρίσματα της προσωπικότητάς τους (π.χ. «είμαι αισιόδοξη», «ελπίζω σε ένα καλύτερο μέλλον»). Η γνώση της ελληνικής γλώσσας είναι θετικό στοιχείο για το 6,2%. Τέλος, 4,3% απάντησαν ότι δεν υπάρχει κάτι το ιδιαίτερο που συμβάλει στην προσαρμογή τους.

Δημογραφικές παράμετροι. Η συχνότητα αναφοράς των επιβαρυντικών και των επιβοηθητικών παραγόντων για την προσαρμογή των μεταναστών βρέθηκε ότι διαφοροποιείται ανάλογα με τη χώρα προέλευσης: $\chi^2(42, n=453)=76,54, p=0,001$, για τους επιβαρυντικούς παράγοντες, και $\chi^2(35, n=496)=74,62, p<0,001$, για τους επιβοηθητικούς παράγοντες. Ωστόσο, το αποτέλεσμα αυτό πρέπει να ερμηνευθεί με επιφύλαξη καθώς ο μεγάλος

αριθμός των συνδυαστικών ομάδων δεν επέτρεψε τη διασφάλιση των στατιστικών προϋποθέσεων για έγκυρη σύγκριση. Σε περιγραφικό επίπεδο, καταγράφεται η αυξημένη συχνότητα αναφοράς προβλημάτων σχετικά με τη γλώσσα από τους συμμετέχοντες με καταγωγή τη Λατινική Αμερική (71,4%), τις αραβικές/μουσουλμανικές χώρες (32,4%) και την υποσαχάρια Αφρική (30,6%). Οι τελευταίοι δηλώνουν επίσης αυξημένα εργασιακά προβλήματα (36,1%). Ενώ οι μετανάστες από βαλκανικές (29%) και ανατολικοευρωπαϊκές χώρες (22,5%) αναφέρουν σχετικά συχνότερα προβλήματα στις διομαδικές σχέσεις. Στον αντίποδα, οι σχέσεις με τους Έλληνες αξιολογούνται θετικά κυρίως από τους μετανάστες από την Ασία (31,3%) την υποσαχάρια Αφρική (23,1%) και τη Λατινική Αμερική (28,6%). Οι συμπατριώτες φαίνεται ότι αποτελούν ιδιαίτερα σημαντικό ψυχοκοινωνικό πόρο για τους αφρικανούς (59%) και τους άραβες/μουσουλμάνους (46,3%) μετανάστες. Οι Αλβανοί συμμετέχοντες τονίζουν το θετικό ρόλο της εργασίας στην προσαρμογή τους (26,9%), ενώ οι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση και την ανατολική Ευρώπη επικαλούνται ατομικούς παράγοντες (15,9%) συχνότερα από τις υπόλοιπες ομάδες. Είναι χαρακτηριστικό ότι, πέραν της χώρας προέλευσης, καμία άλλη δημογραφική μεταβλητή από αυτές που μελετήθηκαν (φύλο, ηλικία, επίπεδο εκπαίδευσης) δεν βρέθηκε να συνδέεται με τους ποιοτικούς δείκτες της προσαρμογής.

Διάρκεια παραμονής. Εντοπίστηκε συστηματική συσχέτιση της διάρκειας παραμονής των μεταναστών στην Ελλάδα, τόσο με τους επιβαρυντικούς, $\chi^2(12, n=444)=26,15, p=0,010$, όσο και με τους επιβοηθητικούς παράγοντες της προσαρμογής τους, $\chi^2(10, n=487)=20,35, p=0,026$. Είναι φανερό ότι τα προβλήματα που σχετίζονται με την εύρεση εργασίας (21,4%) και με νομικά ζητήματα (17,2%) απα-

σχολούν τους μετανάστες κυρίως κατά την πρώτη φάση της παραμονής τους στη χώρα (1-5 έτη), καθώς τα σχετικά ποσοστά μειώνονται σταδιακά μετά τα 10 έτη παραμονής (6,2% και 9,3%, αντίστοιχα). Αντίστοιχη είναι η πορεία που ακολουθούν τα αισθήματα νοσταλγίας για τη χώρα καταγωγής (από 8,6% για το διάστημα παραμονής 1-5 έτη μειώνονται στο 4,8% μετά τα 10 έτη παραμονής στην Ελλάδα). Αντιθέτως, τα προβλήματα που σχετίζονται με τη γραφειοκρατία (1-5 έτη παραμονής: 9,4%, περισσότερα από 10 έτη: 17,9%) και το κόστος ζωής (1-5 έτη παραμονής: 7,5%, περισσότερα από 10 έτη: 13,1%) τείνουν να απασχολούν περισσότερο τους συμμετέχοντες καθώς αυξάνονται τα χρόνια διαμονής τους στη χώρα μας. Όσον αφορά τις θετικές όψεις της προσαρμογής, φαίνεται ότι οι σχέσεις τόσο με τους συμπατριώτες (40,9%) όσο και με τους Έλληνες (19,9%) έχουν μεγαλύτερη σημασία κατά τα πρώτα 5 χρόνια της παραμονής, ενώ μετά τα 10 χρόνια το σχετικό ενδιαφέρον μειώνεται (32% και 13,1%, αντίστοιχα). Αντιθέτως, στο πέρασμα του χρόνου φαίνεται να προκρίνονται ατομικοί ως επί το πλείστον παράγοντες, όπως η εργασία (1-5 έτη παραμονής: 14,2%, περισσότερα από 10 έτη: 23,5%) και τα γνωρίσματα της προσωπικότητας (1-5 έτη παραμονής: 4,5%, περισσότερα από 10 έτη: 13,1%).

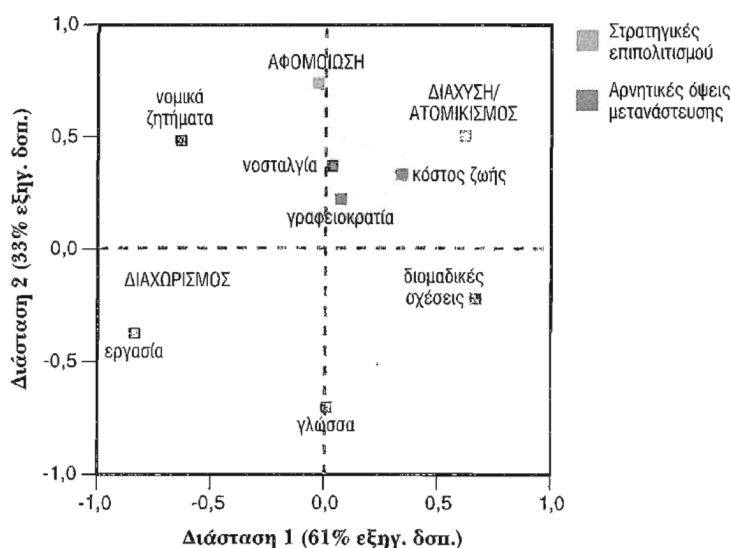
Στρατηγική επιπολιτισμού. Από τις μετρήσεις των μεταβλητών που αφορούν τις διεργασίες του επιπολιτισμού, διαπιστώθηκε ότι οι μετανάστες έχουν συχνή επαφή με τους συμπατριώτες τους και σχεδόν το ίδιο συχνή επαφή με τους Έλληνες. Επιπλέον, χρησιμοποιούν τη μητρική γλώσσα συχνότερα από ό,τι την ελληνική, ο μέσος όρος της οποίας πάντως τοποθετείται σαφώς πάνω από το μεσαίο σημείο της κλίμακας μέτρησης. Τα αποτελέσματα αυτά παρουσιάζονται αναλυτικά αλλού (Μπεζεβέγκης Η.

και Παυλόπουλος Β., 2008γ). Οι Β. Παυλόπουλος και Η. Μπεζεβέγκης (2008) περιγράφουν λεπτομερώς τη διαδικασία εντοπισμού των στρατηγικών επιπολιτισμού με βάση τις αποκρίσεις των συμμετεχόντων στις παραπάνω μεταβλητές. Συνοπτικά αναφέρεται εδώ ότι η εφαρμογή της ανάλυσης κατά συστάδες οδήγησε στην ταυτοποίηση τεσσάρων ομάδων, ως εξής: Η *εναρμόνιση* αναδείχθηκε ως η πλέον δημοφιλής στρατηγική (46%). Στο *διαχωρισμό* εντάχθηκε το 25% του δείγματος, ενώ το 21% επέλεξε την *αφομοίωση*. Τέλος, το 8% τοποθετήθηκε στη στρατηγική του *ατομικισμού/διάχυσης*, η οποία δεν προσομοιάζει στο θεωρητικό μοντέλο (Berry J.W., 1997, 2006) καθώς συνδυάζει μέτρια προς χαμηλή συχνότητα διομαδικών και ενδοομαδικών σχέσεων με μέτρια έως υψηλή συχνότητα χρήσης της μητρικής και της ελληνικής γλώσσας.

Η στρατηγική επιπολιτισμού βρέθηκε ότι συνδέεται σημαντικά με την κοινωνικο-οικονομική και την ψυχολογική προσαρμογή των μεταναστών: ο διαχωρισμός εμφάνισε σαφώς το πιο αρνητικό προφίλ, ιδιαίτερος στον κοινωνικο-οικονομικό τομέα, η εναρμόνιση και η αφομοίωση είχαν εξίσου θετική εικόνα χωρίς να διαφοροποιούνται ιδιαίτερος μεταξύ τους, ενώ ο ατομικισμός/διάχυση τοποθετήθηκε σε ενδιάμεσο επίπεδο (βλ. Μπεζεβέγκης Η. και Παυλόπουλος Β., 2008β). Τα αποτελέσματα αυτά επιβεβαιώθηκαν μετά τον έλεγχο της της επίδρασης της διάρκειας παραμονής πάνω στην προσαρμογή των μεταναστών.

Η κατανομή των επιβαρυντικών για την προσαρμογή παραγόντων διαφοροποιήθηκε ανάλογα με τη στρατηγική επιπολιτισμού, $\chi^2(18, n=445)=38,18, p=0,004$. Οι μετανάστες που συντάχθηκαν με τον διαχωρισμό τείνουν να αναφέρουν περισσότερα προβλήματα στον εργασιακό τομέα (23,1%). Η αφομοίωση συνδέθηκε κυρίως με νομικά

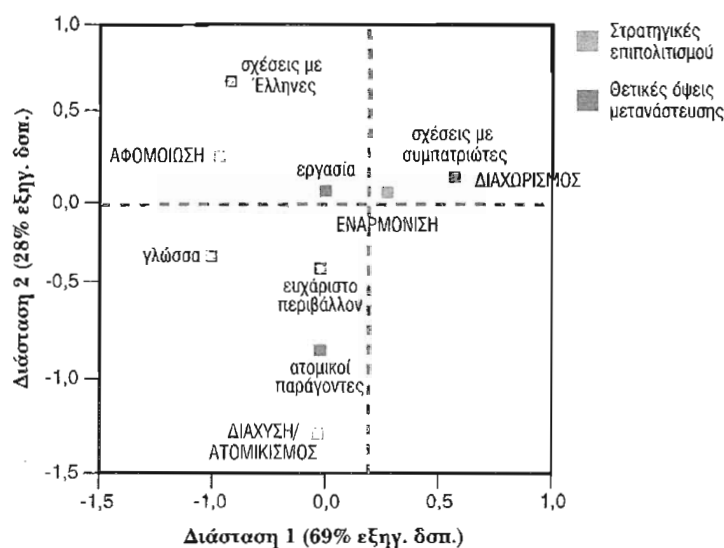
Σχήμα 1. Επιβαρυντικοί της προσαρμογής παράγοντες σε συνάρτηση με τις στρατηγικές επιπολιτισμού των μεταναστών (παραγοντική ανάλυση αντιστοιχιών)

ζητήματα (20,9%). Είναι ενδιαφέρον ότι όσοι επέλεξαν την εναρμόνιση, δηλώνουν κάπως αυξημένα ποσοστά προβλημάτων με την ελληνική γλώσσα (27,5%) και με τις διαμαδικές σχέσεις (22,9%). Ενώ η στρατηγική του ατομισμού/διάχυσης αναφέρει συχνότερα προβλήματα με τη γραφειοκρατία (17,1%), το υψηλό κόστος ζωής (15,4%), αλλά και τη νοσταλγία της πατρίδας (11,4%). Τα αποτελέσματα αυτά απεικονίζονται γραφικά μέσω της παραγοντικής ανάλυσης αντιστοιχιών (βλ. Σχ. 1).

Στατιστικώς σημαντική συσχέτιση των στρατηγικών επιπολιτισμού εντοπίστηκε επίσης με τους επιβλητικούς για την προσαρμογή παράγοντες, το οποίο επιβεβαιώθηκε τόσο με την εφαρμογή του χ^2 κριτηρίου, $\chi^2(15, n=500)=44,74, p<0,001$, όσο και με την παραγοντική ανάλυση αντιστοιχιών (βλ. Σχ. 2). Ο διαχωρισμός συγké-

Σχήμα 2. Επιβοηθητικοί της προσαρμογής παράγοντες σε συνάρτηση με τις στρατηγικές επιπολιτισμού των μεταναστών (παραγοντική ανάλυση αντιστοιχιών)

ντρωσε τις περισσότερες αναφορές σχετικά με το θετικό ρόλο της ομάδας των συμπατριωτών (51,2%), ενώ η αφομοίωση προέκρινε τη σημασία των σχέσεων με τους Έλληνες (27,3%). Η στρατηγική του ατομικισμού/διάχυσης συνδέθηκε με ατομικούς επιβοηθητικούς παράγοντες, όπως τα γνωρίσματα της προσωπικότητας (22%). Τέλος, είναι αξιοσημείωτο ότι η εναρμόνιση δεν φαίνεται να συνδέεται ιδιαίτερα με κάποια από τις θετικές όψεις της μετανάστευσης, το οποίο από στατιστική άποψη σημαίνει ότι συνδέεται με όλες τις θετικές όψεις της μετανάστευσης κατά παρόμοιο τρόπο.

Συζήτηση – Συμπεράσματα

Στο κεφάλαιο αυτό διερευνήθηκαν ποιοτικές διαστάσεις της προσαρμογής των ενηλίκων μεταναστών στην Ελλάδα,

σε συνάρτηση με τις διεργασίες του επιπολιτισμού τους. Τα συμπεράσματα που προέκυψαν, βρίσκονται σε συμφωνία και λειτουργούν συμπληρωματικά προς τα ευρήματα που είχαν προέλθει από τη μελέτη ποσοτικών δεικτών της προσαρμογής των μεταναστών στο πλαίσιο του ίδιου ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος (βλ. Μπεζεβέγκης, Η., 2008).

Τόσο ο αριθμός όσο και το θεματικό εύρος των κατηγοριών που εντοπίστηκαν στον ελεύθερο λόγο των συμμετεχόντων επιβεβαιώνουν ότι η προσαρμογή των μεταναστών δεν συνιστά μονοδιάστατη διαδικασία, αλλά έχει δυναμικό, πολυπαραγοντικό χαρακτήρα. Οι βασικοί θεματικοί άξονες του υπό ανάλυση υλικού μπορούν να υπαχθούν στη γνωστή διάκριση μεταξύ κοινωνικοπολιτισμικής και ψυχολογικής προσαρμογής (Ward C., 1996, Berry J., 1997). Συναφή με τον κοινωνικοπολιτισμικό τομέα είναι, για παράδειγμα, τα ζητήματα που αφορούν στη χρήση της γλώσσας, στην εργασία και στη διομαδική επαφή (σχέσεις με συμπατριώτες, αντιμετώπιση από τους Έλληνες). Του ψυχολογικού τομέα άπτονται κυρίως οι αναφορές στη νοσταλγία της πατρίδας και σε ατομικούς επιβιοθητικούς της προσαρμογής παράγοντες, όπως π.χ. τα γνωρίσματα της προσωπικότητας. Επιπλέον, δεν πρέπει να υποτιμούμε τη σημασία των νομικών ζητημάτων για τους μετανάστες, καθώς από την επιτυχή ή όχι έκβαση αυτών εξαρτάται μια σειρά από κρίσιμες παραμέτρους για την κοινωνική ενσωμάτωσή τους (Έμκε-Πουλοπούλου Ή., 2007). Για παράδειγμα, η παράνομη εργασία συνιστά θεμελιώδη πηγή διάκρισης και αιτία κοινωνικού αποκλεισμού. Εξάλλου, έχει επισημανθεί (βλ. Berry J.W., 2006, Berry J.W. κ. συν., 2006) ότι το επίπεδο ψυχικής υγείας και ψυχολογικής ευεξίας των μεταναστών διαμορφώνεται ανάλογα με το πόσο αποτελεσματικά έχουν καταφέρει προηγουμένως να αντι-

μετωπίσουν τα πρακτικά ζητήματα της καθημερινότητας.

Η «ανάγνωση» του πολυδιάστατου χαρακτήρα της προσαρμογής των μεταναστών μπορεί να γίνει με δύο τρόπους. Η απαισιόδοξη θεώρηση επισημαίνει τις ποικίλες δυσκολίες και τα πολλαπλά προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα άτομα αυτά. Εξάλλου, η μετανάστευση έχει θεωρηθεί παράγοντας επικινδυνότητας για την ψυχική υγεία ακριβώς επειδή δεν αποτελεί μεμονωμένο γεγονός ζωής, αλλά πυροδοτεί μια σειρά από δυνητικά απειλητικές αλλαγές και προκλήσεις σε όλα τα επίπεδα της ανθρώπινης λειτουργίας: οικολογικό, βιολογικό, ψυχολογικό, κοινωνικό, πολιτισμικό (Ward κ. συν., 2001). Από το άλλο μέρος, είναι η ίδια αυτή πολλαπλότητα που ενδέχεται να λειτουργήσει προστατευτικά σε περίπτωση αποτυχίας σε έναν τομέα. Πράγματι, έρευνα των F. Motti-Stefanidi κ. συν. (2008) έδειξε ότι οι μετανάστες και παλιννοστούντες έφηβοι εμφάνισαν χαμηλότερη σχολική προσαρμογή συγκριτικά με τους γηγενείς συμμαθητές τους, αλλά δεν υστερούσαν σημαντικά από αυτούς στην ψυχολογική προσαρμογή. Όπως προβλέπει η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας, τα άτομα έχουν τη δυνατότητα να απο-επενδύσουν από το πεδίο εκείνο όπου οι κοινωνικές συγκρίσεις είναι απειλητικές για τον εαυτό και να αντλήσουν αυτοεκτίμηση από άλλα πεδία της προσαρμογής, όπου οι κοινωνικές συγκρίσεις επιτρέπουν πιο θετική έκβαση (Tajfel H. και Turner J.C., 1979). Σύμφωνα με το μοντέλο της ψυχικής ανθεκτικότητας, το οποίο προέρχεται από το χώρο της θετικής ψυχολογίας, δεν απαιτούνται υψηλά επίπεδα λειτουργικότητας σε όλους τους τομείς για να θεωρηθεί ένα άτομο ψυχολογικά επαρκές, αλλά φτάνει να έχει ισορροπημένη επίδοση σε διαφορετικούς τομείς ή εξαιρετική επίδοση σε έναν τομέα, η οποία να αντισταθμίζει την υστέρηση σε κάποιον άλλο (Luthar S.S., 2006, Masten A., 2001). Οι στρατηγικές

αυτές που ενδέχεται να ενεργοποιήσουν οι μετανάστες, όπως και άλλες ομάδες που απειλούνται με κοινωνικό στιγματισμό, είναι παρόμοιες με εκείνες που χρησιμοποιούνται από τον γενικό πληθυσμό και έχουν λειτουργικό-προσαρμοστικό χαρακτήρα (Παυλόπουλος Β., 2006).

Η ανίχνευση των θετικών και των αρνητικών όψεων της προσαρμογής, ξεχωριστά, στις ελεύθερες αναφορές των μεταναστών έδωσε τη δυνατότητα εξαγωγής συμπερασμάτων που δεν θα μπορούσαν να προκύψουν με τη χρήση αποκλειστικά ποσοτικών μετρήσεων. Εντοπίζονται τρεις παράγοντες, οι οποίοι απαντώνται συγχρόνως ως επιβαρυντικοί και ως επιβοηθητικοί της προσαρμογής στις σχετικές ερωτήσεις: πρόκειται για τα θέματα που αφορούν στην εργασία, τη γλώσσα και τις διομαδικές σχέσεις (αντιμετώπιση από τους Έλληνες). Όσον αφορά τις διομαδικές σχέσεις, ειδικότερα, η μεροληπτική αντιμετώπιση της ελληνικής κοινωνίας σε βάρος των μεταναστών (Dimakos I.C. και Tasiopoulou K., 2003) και ο εθνοκεντρισμός (Hantzi A. και Abakoumkin G., 2000) στο πλαίσιο μιας αφομοιωτικής πολιτικής (Τραβασάρου, 2001) δεν συνιστούν καινοφανείς διαπιστώσεις. Και στην παρούσα έρευνα, οι σχέσεις με τους Έλληνες απαντώνται ως δεύτερη σε συχνότητα αναφοράς κατηγορία προβλημάτων μεταξύ των συμμετεχόντων, με ποσοστό 13,1%. Έχει όμως ενδιαφέρον το εύρημά μας ότι οι σχέσεις με τους Έλληνες αναφέρονται επίσης ως θετικός παράγοντας για την προσαρμογή των μεταναστών, και μάλιστα με την ίδια συχνότητα (13,6%). Πέρα από το προφανές, ότι δηλαδή η ποιότητα των σχέσεων με τα μέλη της ευρύτερης κοινωνίας στη χώρα υποδοχής έχει ιδιαίτερη σημασία για την προσαρμογή των μεταναστών (Berry J.W., 1997, 2006, Ward C., 1996), διαπιστώνουμε ότι η αναφορά περιστατικών διάκρισης δεν είναι σωστό να γενικεύεται αυθαίρετα ώστε να

χαρακτηρίζει συλλήβδην την κοινωνία υποδοχής. Η, ούτως ή άλλως επιβεβλημένη, αντιμετώπιση του ρατσισμού και η βελτίωση των διομαδικών σχέσεων δεν πρέπει να εστιάζεται αποκλειστικά στις αρνητικές συμπεριφορές, αλλά θα μπορούσε να επωφεληθεί από την αξιοποίηση των θετικών αλληλεπιδράσεων, τις οποίες συχνά οι έρευνες αποτυγχάνουν να καταγράψουν.

Η μελέτη των ποιοτικών χαρακτηριστικών του λόγου των μεταναστών σε σχέση με τα χρόνια παραμονής τους στην Ελλάδα φαίνεται να αποσαφηνίζει το ρόλο της διάρκειας παραμονής. Πάνω στο θέμα αυτό έχουν προταθεί δύο ανταγωνιστικά μοντέλα (βλ. Betty J.W., 2006, Ward κ. συν., 2001). Το πρώτο υποθέτει καμπυλόγραμμη συσχέτιση του επιπολιτισμικού στρες με τη διάρκεια παραμονής, ξεκινώντας από χαμηλά επίπεδα στρες κατά την πρώτη φάση της μετακίνησης («μήνας του μέλιτος») και συνεχίζοντας με αύξηση του άγχους λόγω των αρνητικών γεγονότων ζωής που συνδέονται με τη μετανάστευση. Η κορύφωση του στρες προβλέπεται να οδηγήσει σε κρίση και να καταλήξει στη μείωση της έντασης με την επίλυση της κρίσης μέσω της ενεργοποίησης στρατηγικών αντιμετώπισης. Σύμφωνα με το δεύτερο μοντέλο, τα υψηλότερα επίπεδα στρες καταγράφονται κατά τους πρώτους μήνες της μετακίνησης για να μειωθούν μακροπρόθεσμα με την υιοθέτηση κάποιας λειτουργικής στρατηγικής επιπολιτισμού. Από ένα σημείο και πέρα, το στρες κυμαίνεται σε συνάρτηση με μη πολιτισμικώς συνδεδεμένα γεγονότα ζωής, όπως περίπου συμβαίνει στον γηγενή πληθυσμό.

Τα στοιχεία της παρούσας έρευνας παρέχουν στήριξη για το δεύτερο από τα παραπάνω μοντέλα. Οι συμμετέχοντες τείνουν να αναφέρουν συχνότερα τα ζητήματα της εργασίας και του νομικού καθεστώτος κατά την πρώτη φάση της εγκατάστασής τους στην Ελλάδα, η επίλυση των

οποίων συνιστά βασική προϋπόθεση για την ίδια την εξασφάλιση της παραμονής τους στη χώρα. Είναι χαρακτηριστικό ότι, μετά από 10 χρόνια διαμονής, η νοσταλγία για την πατρίδα μειώνεται αισθητά και τα προβλήματα που ανακύπτουν με αυξανόμενη συχνότητα είναι η γραφειοκρατία και το υψηλό κόστος ζωής, ζητήματα που δεν συνδέονται με ειδικούς πολιτισμικούς παράγοντες αλλά αφορούν στο σύνολο των πολιτών που ζουν στην Ελλάδα. Χαρακτηριστική, επίσης, είναι η σημασία που αποδίδεται στις σχέσεις με την εσω-ομάδα, η οποία βαίνει μειούμενη καθώς αυξάνεται η διάρκεια παραμονής. Είναι γνωστό ότι οι συμπατριώτες συνιστούν πολύτιμο ψυχοκοινωνικό πόρο κατά τα πρώτα, δύσκολα βήματα στη νέα οικολογική και κοινωνικο-πολιτισμική πραγματικότητα της χώρας υποδοχής. Πέρα από ένα σημείο, όμως, η μακροχρόνια προσκόλληση στην ομάδα των συμπατριωτών είναι δύναμη επιβαρυντική, καθώς παρεμποδίζει την προσαρμογή με το να στερεί τη δυνατότητα για απευθείας αλληλεπιδράσεις με τους γηγενείς και την κατάκτηση λειτουργικής αυτονομίας σε κρίσιμα ζητήματα όπως η εκμάθηση της γλώσσας, η εύρεση εργασίας, η σύναψη σχέσεων στη γειτονιά και στον ευρύτερο χώρο της κοινότητας (Berry J.W., 2006, Ward κ. συν., 2001).

Η συμβολή, ωστόσο, της διάρκειας διαμονής στην προσαρμογή δεν φαίνεται να είναι ευθεία αλλά έμμεση, διά της μεσολάβησης των διεργασιών επιπολιτισμού (Besevegis E. και Pανloroulos, 2008, Μπεζεβέγκης, Η. και Παυλόπουλος Β., 2008β). Στην παρούσα έρευνα, η συσχέτιση των ποιοτικών διαστάσεων της προσαρμογής με τις στρατηγικές επιπολιτισμού, η οποία εντοπίστηκε, τείνει να ενισχύσει την παραπάνω διαπίστωση. Η σχέση αυτή είναι πιο εμφανής στους επιβοηθητικούς της προσαρμογής παράγοντες. Οι θετικές σχέσεις με τους συμπατριώτες συν-

δέθηκαν με τον διαχωρισμό και οι θετικές σχέσεις με τους Έλληνες συνδέθηκαν με την αφομοίωση, επικυρώνοντας το βασικό προσανατολισμό των δύο αυτών στρατηγικών. Το γεγονός ότι η εναρμόνιση δεν βρέθηκε να συνδέεται ιδιαίτερα με κάποιον επιβλητικό της προσαρμογής παράγοντα σημαίνει ότι η στρατηγική αυτή εμφανίζει το πιο ισορροπημένο προφίλ, με βάση το οποίο οι μετανάστες έχουν τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν ευέλικτα διαφορετικές πηγές στήριξης και ψυχοκοινωνικούς πόρους. Άλλες έρευνες με εφήβους μετανάστες στην Ελλάδα (βλ. Παυλόπουλος κ. συν., 2009) έχουν δείξει ότι η εναρμόνιση οδηγεί σε πιο λειτουργική προσαρμογή, η οποία δεν εμφανίζει σημαντικές εξάρσεις αλλά ούτε και υστερεί σημαντικά σε κάποιον τομέα.

Σε ό,τι αφορά τους επιβαρυντικούς της προσαρμογής παράγοντες, αντίθετα, προκαλεί αρχικά έκπληξη το εύρημα ότι οι συμμετέχοντες που επέλεξαν την εναρμόνιση τείνουν συγχρόνως να αναφέρουν περισσότερα προβλήματα στους τομείς των διομαδικών σχέσεων και της γλώσσας. Θα περίμενε κανείς ακριβώς το αντίθετο, καθώς η εναρμόνιση απαντά καταφατικά στο ερώτημα που αφορά τη σύναψη σχέσεων με μέλη της κοινωνίας υποδοχής. Μια προτεινόμενη ερμηνεία εδώ λαμβάνει υπόψη τον ποιοτικό χαρακτήρα της μέτρησης: εάν δεχτούμε ότι τα θέματα που ανακύπτουν αυθόρμητα στον λόγο των ερωτώμενων είναι εκείνα που οι ίδιοι προτάσσουν ως τα πλέον σημαντικά (Krippendorff K., 2004), η αναφορά στις διομαδικές σχέσεις και στη γλώσσα από τους μετανάστες που υιοθετούν την εναρμόνιση δηλώνει τη βαρύτητα που οι ίδιοι αποδίδουν στα ζητήματα αυτά. Στο κάτω-κάτω, για να αντιμετωπίσει κανείς προβλήματα με την εξω-ομάδα προϋποθέτει ότι αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στη σύναψη σχέσεων με μέλη της, κάτι που χαρακτηρίζει κυρίως την εναρ-

μόνιση συγκριτικά με άλλες στρατηγικές επιπολιτισμού. Αντιθέτως, δεν προκαλεί έκπληξη το εύρημα ότι οι μετανάστες που προτίμησαν τον διαχωρισμό αναφέρουν περισσότερα εργασιακά προβλήματα: η επαγγελματική επιτυχία συνεπάγεται το άνοιγμα του εαυτού πέρα από τα (όχι σπάνια, υπερπροστατευτικά) όρια της ομάδας των συμπατριωτών. Παρομοίως, η σύνδεση της αφομοίωσης με νομικά ζητήματα ενδέχεται να αντανάκλα το αυξημένο ενδιαφέρον των μεταναστών αυτών για παραμονή στην Ελλάδα και λήψη της ελληνικής υπηκοότητας (Μπεζεβέγκης Η. και Παυλόπουλος Β., 2008β,γ). Τέλος, η συσχέτιση του ατομικισμού με –μη πολιτισμικά– προβλήματα, όπως το κόστος ζωής και η γραφειοκρατία, επιβεβαιώνει ακριβώς τον προσανατολισμό της στρατηγικής αυτής στα ατομικά επιτεύγματα, ανεξάρτητα από την ένταξη σε κάποια εθνοπολιτισμική ομάδα.

Στα συμπεράσματα ευρύτερης έρευνας για την προσαρμογή των μεταναστών, οι Η. Μπεζεβέγκης και Β. Παυλόπουλος (2008α) σημειώνουν: «Με δεδομένη την παραδοχή ότι το μεταναστευτικό φαινόμενο θα συνεχίσει και, πιθανότατα, θα ενταθεί στις επόμενες δεκαετίες διεθνώς και στη χώρα μας, προτείνεται να διασφαλιστεί η ροή της μετακίνησης μέσω νομίμων οδών και να προωθηθούν δράσεις προς την κατεύθυνση της πολυπολιτισμικότητας (από τη σκοπιά της χώρας υποδοχής) και της εναρμόνισης (από τη σκοπιά των μεταναστών)» (ό.π., σ. 105). Η παραπάνω διαπίστωση φαίνεται να ενισχύεται από τη μελέτη των θετικών και των αρνητικών όψεων της προσαρμογής των μεταναστών. Η ποιοτική προσέγγιση, παρά τις δυσκολίες που εμφανίζει η ανάλυση του λόγου (Κατερέλος Γ., 1996), και παρά τους κινδύνους που προέρχονται από την υποκειμενικότητα του ερευνητή στη διαδικασία της κατηγοριοποίησης (Ναυρίδης Κ., 1994), προσφέρει πλούτο πλη-

ροφοριών σε εύρος και βάθος που δεν θα μπορούσε να εξασφαλίσει μία ποσοτική έρευνα, λειτουργώντας έτσι συμπληρωματικά με αυτήν μάλλον, παρά ανταγωνιστικά.

Βιβλιογραφία

- BEMAK, F., CHUNG, R. C.-Y., BORNEMANN, T. H. (1996) "Counseling and psychotherapy with refugees" στο PEDERSEN P.B., DRAGUNS J.G., LONNER WJ, TRIMBLE J.E. (eds) *Counseling across cultures* (4th ed., pp.243-265), Thousand Oaks, CA, Sage.
- BERRY, J.W. (1997) "Immigration, acculturation and adaptation", *Applied Psychology: An International Review*, **46**, σ. 5-34.
- BERRY, J.W. (2006) "Contexts of acculturation" στο SAM D.L. και BERRY J.W. (eds) *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (pp. 27-42), Cambridge, UK, Cambridge University Press.
- BERRY, J.W., PHINNEY, J.S., SAM, D.L., VEDDER, P. (2006) "Immigrant youth: Acculturation, identity and adaptation", *Applied Psychology: An International Review*, **55**, σ. 303-332.
- BESEVEGIS, E. και PAVLOPOULOS, V. (2008) "Acculturation patterns and adaptation of immigrants in Greece" στο FINKLESTEIN M. και DENT-BROWN K. (eds) *Psychosocial stress in immigrants and members of minority groups as a factor of terrorist behavior* (NATO Science for Peace and Security Series, E: Human and Societal Dynamics, vol. 40, pp. 23-34), Amsterdam, IOS Press
- BOURHIS, R.Y., MOÏSE, L.C., PERREAULT, S., SENEAL, S. (1997) "Towards an interactive acculturation model: A social psychological approach", *International Journal of Psychology*, **32**, σ. 369-386.
- ΓΕΩΡΓΑΣ, Δ. και ΠΑΠΑΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Α. (1993) *Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα: ψυχολογικές διεργασίες προσαρμογής*, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού.

- DIMAKOS, I.C. και TASIOPOULOU, K. (2003). "Attitudes towards migrants: what do Greek students think about their immigrant classmates?" *Intercultural Education*, **14**, σ. 307-316.
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ (2001) Στατιστική επετηρίδα της Ελλάδας 2001, Αθήνα, ΕΣΥΕ. (διαθέσιμο στο <http://www.statistics.gr>)
- ΕΜΚΕ-ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Η. (2007) Η μεταναστευτική πρόκληση, Αθήνα, Παπαζήσης.
- HANTZI, A. (1995) "Change in stereotypic perceptions of familiar and unfamiliar groups: The pervasiveness of the subtyping model", *British Journal of Social Psychology*, **34**, σ. 463-477.
- HANTZI, A. και ΑΒΑΚΟΥΜΚΙΝ, G. (2000) "National identification and ethnocentric bias among Greek adolescents: in search of correlates", *Journal of Modern Greek Studies*, **18**, σ. 321-333.
- INTERNATIONAL ORGANIZATION FOR MIGRATION (2007) Greece: facts and figures. Retrieved on Sept. 10, 2007, from <http://www.iom.int/jahia/Jahia/pid/836>
- ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, Γ. (1996) Δυναμική των κοινωνικών αναπαραστάσεων, Αθήνα, Οδυσσέας.
- KRIPPENDORFF, K. (2004) Content analysis: an introduction to its methodology, Thousand Oaks, CA, Sage.
- LAZARUS, R.S. και FOLKMAN, S. (1984) Stress, coping and appraisal, New York, Springer.
- LUTHAR, S.S. (2006). "Resilience in development: a synthesis of research across five decades" στο CICCHETTI, D. και COHEN, D.J. (eds) *Developmental Psychopathology: risk, disorder, and adaptation* (pp. 740-795), New York, Wiley.
- MASGORET, A.-M. και WARD, C. (2006) "Culture learning approach to acculturation" στο SAM D.L. και BERRY J.W. (eds) *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (pp. 58-77), Cambridge, UK, Cambridge University Press.
- MASTEN, A.S. (2001) "Ordinary magic. Resilience process in development", *American Psychologist*, **56**, σ. 227-238.
- ΜΟΤΤΗ-ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, Φ., ΝΤΑΛΛΑ, Μ., ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ,

- A.-X., ΤΑΚΗΣ, Ν., ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Β. (2006) “Εθνική ταυτότητα, τακτικές επιπολιτισμού και ψυχική ανθεκτικότητα μεταναστών/παλιννοστούντων εφήβων” στο ΚΟΡΔΟΥΤΗΣ Π. και ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Β. (επιμ) Πεδία έρευνας στην Κοινωνική Ψυχολογία (σ. 108-125), Αθήνα, Ατραπός.
- ΜΟΤΤΙ-ΣΤΕΦΑΝΙΔΙ, F., ΡΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, V., ΟΒΡΑΔΟΒΙC, J., ΜΑΣΤΕΝ, A.S. (2008) “Acculturation and adaptation of immigrant adolescents in Greek urban schools”, *International Journal of Psychology*, **43**, σ. 45-58.
- ΜΠΕΖΕΒΕΓΚΗΣ, Η. (επιμ) (2008) Μετανάστες στην Ελλάδα: επιπολιτισμός και ψυχοκοινωνική προσαρμογή, Αθήνα, ΙΜΕΠΟ.
- ΜΠΕΖΕΒΕΓΚΗΣ, Η. και ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Β. (2008α) “Επιπολιτισμός και ψυχοκοινωνική προσαρμογή: διαπιστώσεις και προοπτικές” στο Η. ΜΠΕΖΕΒΕΓΚΗΣ (επιμ) Μετανάστες στην Ελλάδα: επιπολιτισμός και ψυχοκοινωνική προσαρμογή (σ. 94-105), Αθήνα, ΙΜΕΠΟ.
- ΜΠΕΖΕΒΕΓΚΗΣ, Η. και ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Β. (2008β) “Επιπτώσεις της μετανάστευσης: προσαρμογή των μεταναστών” στο Η. ΜΠΕΖΕΒΕΓΚΗΣ (επιμ) Μετανάστες στην Ελλάδα: επιπολιτισμός και ψυχοκοινωνική προσαρμογή (σ. 72-93), Αθήνα, ΙΜΕΠΟ.
- ΜΠΕΖΕΒΕΓΚΗΣ, Η. και ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Β. (2008γ) “Στρατηγικές επιπολιτισμού και προσαρμογή των μεταναστών” στο ΚΑΒΟΥΝΙΔΗ ΤΖ., ΚΑΡΥΔΗΣ Β., ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ Η., ΛΙΛΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ Μ.-Γ. (επιμ) Μετανάστευση στην Ελλάδα: εμπειρίες-πολιτικές-προοπτικές (τόμ. Β, σ. 142-161), Αθήνα, ΙΜΕΠΟ.
- ΝΑΥΡΙΔΗΣ, Κ. (1994) “Κοινωνικές αναπαραστάσεις” στο Κ. ΝΑΥΡΙΔΗΣ, Κλινική Κοινωνική Ψυχολογία (σ. 176-178), Αθήνα, Παπαζήσης.
- ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Γ. (2000) Ένταξη και εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο ελληνικό σχολείο: από την «ομοιογένεια» στην πολυπολιτισμικότητα, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- ΟΒΕΡΓ, Κ. (1960) “Cultural shock: Adjustment to new cultural environments”, *Practical Anthropology*, **7**, σ. 177-182.
- ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Β. (2006) “Κοινωνικός στιγματισμός: από

- τη σκοπιά του 'θύτη' και του 'θύματος' ” στο ΚΟΡΔΟΥΤΗΣ, Π. και ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Β. (επιμ) Πεδία έρευνας στην κοινωνική ψυχολογία (σ. 126-145), Αθήνα, Ατραπός.
- ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Β. και ΜΠΕΖΕΒΕΓΚΗΣ, Η. (2008) “Διεργασίες επιπολιτισμού των μεταναστών” στο Η. ΜΠΕΖΕΒΕΓΚΗΣ (επιμ) Μετανάστες στην Ελλάδα: επιπολιτισμός και ψυχοκοινωνική προσαρμογή (σ. 54-71), Αθήνα, ΙΜΕΠΟ.
- ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Β., ΝΤΑΛΛΑ, Μ., ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, Σ., ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Ρ., ΜΑΡΚΟΥΣΗ, Δ., ΜΟΤΤΗ-ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, Φ. (2009) “Επιπολιτισμός και προσαρμογή μεταναστών εφήβων στο σχολικό πλαίσιο”, *Ψυχολογία*, **16**, σ. 400-421
- PHINNEY, J.S. (1990) “Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research”, *Psychological Bulletin*, **108**, σ. 499-514.
- ΣΑΚΑΛΑΚΗ, Μ. (2001) “Η ανάλυση περιεχομένου” στο ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ Σ. (επιμ) Εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία (τόμ. Α, σ. 477-493), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- SAM, D.L. και BERRY, J.W. (eds) (2006) *Cambridge handbook of acculturation psychology*, Cambridge, UK, Cambridge University Press.
- TAJFEL, H. (1982) “Social psychology of intergroup relations”, *Annual Review of Psychology*, **33**, σ. 1-39.
- TAJFEL, H. και TURNER, J.C. (1979) “An integrative theory of intergroup conflict” στο AUSTIN, W.G. και WORCHEL, S. (eds) *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33-47), Monterey, CA, Brooks/Cole.
- ΤΡΑΒΑΣΑΡΟΥ, Δ. (2001) “Εκπαίδευση παιδιών μεταναστών και παλινοστούντων, η πολιτική της βίαιης ενσωμάτωσης” *Θέματα Παιδείας*, **1**, σ. 21-26.
- TURNER, J.C. (1985) “Social categorization and the self-concept: a social-cognitive theory of group behavior”, στο LAWREL, E.J. (ed) *Advances in group processes: theory and research* (pp. vol. 2, pp. 77-122), Greenwich, CT, JAI Press.
- UNITED NATIONS POPULATION DIVISION (2006) *World Migrant Stock: the 2005 Revision Population Database*. Retrieved Sept. 10, 2007, from <http://esa.un.org/migration/index.asp?>

- WARD, C. (1996) "Acculturation" στο LANDIS D. και BHAGAT R.S. (eds) Handbook of intercultural training (2nd ed., pp. 124-147), Thousand Oaks, CA, Sage.
- WARD, C., BOCHNER, S., FURNHAM, A. (2001) The psychology of culture shock (2nd ed), Hove, UK, Routledge.
- WARD, C. και KENNEDY, A. (1999) "The measurement of sociocultural adaptation", International Journal of Intercultural Relations, **23**, σ. 659-677.